

Трибуна молодих

УДК 81'23, 821.161.2

ББК 81'2 Ук

ЕМОЦІЙНО-СМИСЛОВА ДОМІНАНТА «ДЕМОНІЧНОЇ МАТЕРІ» В «УТОПЛЕНІЙ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Х. В. Букатчук

Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника; кафедра загального та германського мовознавства; 76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; e-mail: Bukatchuk.Ch@gmail.com

У статті визначено та окреслено особливості психолінгвістичної реалізації емоційно-сміслової домінанти «демонічної матері» в художній текстовій структурі «Утопленої» Тараса Шевченка крізь призму афективно-езальтованої акцентуації мовленнєвого суб'єкта; описано засоби її лінгвістичної репрезентації.

***Ключові слова:** афективно-екзальтована акцентуація, емоційно-сміслова домінанта, «демонічна мати».*

Препарація психолінгвістичної парадигми до текстових студій про творчість Тараса Шевченка дозволяє розглядати семантико-семіотичні складові його текстів як психо-ментальну репрезентацію дійсності. Текст при цьому є основною формою фіксації свідомості та підсвідомості людини, а також виступає джерелом продукування емоційно-сміслових домінант, які вербалізують специфічні акцентуації свідомості мовного суб'єкта. Такий аспект науки про мову значно розширює та поглиблює знання про мовну свідомість, виводить філологічну науку на рівень синтезу з психологією, лінгвопсихологією, психолінгвістикою, культурологією і т. д.

Однією з характеристик мовної особистості у писемному художньому тексті є емоційно-сміслова домінанта, яка експлікує ряд цікавих і нерозв'язаних до цього часу лінгвістичних та лінгвопсихологічних проблем, що акумулюються навколо свідомих та підсвідомих чинників і формують мовленнєво-когнітивний апарат мовця. Однією з таких проблем є потреба визначити й описати лінгвостилістичні засоби вираження емо-

ційно-сміслової домінанти «демонічна мати» в художньому тексті, оскільки вона є безпосереднім ілюстрантом внутрішніх глибинних процесів мовного компоненту підсвідомості.

Дослідження, проведене під цим кутом зору, не тільки дасть змогу розвинути лінгвістичний аналіз творів красною письменства у площину лінгвопсихологічних категорій, а також оприявить специфічні риси ідіостильової мовної концептосфери того чи іншого письменника.

Актуальність дослідження визначається необхідністю системного вивчення специфіки лінгвостилістичного вияву концепта, емоційно-сміслової домінанти «демонічна мати» крізь призму психофізичних станів. Таким чином, постає проблема виявлення в українській національній мові (національному мовленні) рис конкретних психофізичних станів людської ментальності. Оскільки національна мова первинно офілігранюється в художньому літературному просторі, логічно було б звернутися до текстів красною письменства як конденсаторів національно-психологічної ментальності.

Текст балади Т. Шевченка «Утоплена» ще не потрапляв у поле зору психолінгвістичної аналітики. Це пояснюється тим, що головна увага дослідників була привернута до «хрестоматійних» текстів «Кобзаря» тоді ж як «Утоплена» не лежала у фокусному просторі розвідок. Детальний психолінгвістичний аналіз «Утопленої» разом із багатьма іншими творами дозволяє висвітлити складну багатоструктурну композиційно-семантичну модель, у якій репрезентовано емоційно-сміслову домінанту «демонічної матері».

У праці Беляніна В. «Основи психолінгвістичної діагностики: моделі світу в літературі» [1] запропоновано психолінгвістичну типологію художніх текстів, що базується на емоційно-сміслових домінантах. Беручи за основу акцентуаційні типи свідомості автора та реципієнта тексту, дослідник виокремлює різні типи текстів: «світлі», «темні», «веселі», «сумні», «красиві», «складні». Така концепція базується на тому, що мовні елементи, які формують текст, детермінуються не лише лінгвістичними, але й психологічними складовими та закономірностями. Структуру й надструктуру будь-якого художнього тексту можна співвіднести, за Леонгардом К., з тим чи іншим типом акцентуації людської свідомості (демонстративним, педантичним, фіксованим, запальним, гіпертимічним, дистимічним, афективно-лабільним, афективно-екзальтованим, тривожним, емотивним, екстравертним, інтровертним [5]), що превалює над іншими супровідними чинниками структури.

Структурно-семантичним ядром художнього цілого є його смілова домінанта. Белянін В. інтерпретує її як систему, у якій сконденсовані когнітивні та емотивні еталони, прикметні для конкретного типу мислення та поведінки. Вони моделюють психологічну основу, у рамках якої продукується вербалізована картина світу у художньому тексті [1, 54]. Дослідник резюмує, що кожен тип акцентуації формує базу для

створення концептосфер, семантичних полів, які експлікують емоційно-смыслову домінанту.

Таким чином, створюючи художній текст, дескриптор, з певним типом акцентуації, лінгвально укладає художню дійсність у форматі своїх власних рецепти вів та уявлень. Разом з тим, використовує лише той ресурс мовленнєвого тезаурусу, який має для нього суб'єктивно-актуальний смисл. Тому важливою складовою цієї типологічної системи текстів є окремий набір тем, об'єктів дескрипції матеріального, соціального, психологічного та емоційного світу суб'єкта, специфічних лінгво-когнітивних предикацій, які характеризують ці об'єкти.

На думку дослідників, такі предикації маніфестуються наборами лексичних одиниць, які конденсуються найчастіше в текстах одного й того ж типу, а в текстах інших типів мають інший смисл [2, с. 49-57]. Щодо рецепції певних типів творів, то найбільш глибоку інтерпретацію може звлізувати той суб'єкт, чия психологічна структура свідомості найбільш тотожною до філософсько-психологічної структури автора.

Психолінгвістичним генератором емоційно-смыслові домінанти «демонічної матері» в художніх текстах Тараса Шевченка *a priori* є онтологічна втрата материнського об'єкта, який простежується на різних рівнях: психофізіологічному (смерть рідної матері), соціальному (вигнання з батьківщини-України), національному (відсутність української державності).

Негація материнського об'єкта в онтогенезі поета підсилює семантично-концептуальну дихотомію в уявленні про нього. К. Юнг описує «розщеплення образу матері» на хороший і поганий об'єкт [7, 114] у свідомості суб'єкта. Відповідно, у психолінгвальному просторі «хорошу матір» ідеалізують, а «погану» – демонізують. У баладі «Утоплена» Тараса Шевченка актуалізований демонічний характер материнського об'єкта.

Емоційно-смысловий простір «демонічної матері» в текстових реаліях представлений у різних площинах, об'єднуючи в собі гіперпозитивну та тотально негативну семантичну іллокуцію в комунікативному акті. Перший атрибутивно-семантичний блок на позначення «хорошого» в материнському об'єкті будується навколо його фемінного начала, яке на внутрішньо референтному рівні асоціюється з материнським, і виявляється в описі зовнішності ліричного суб'єкта з допомогою ад'єктивних одиниць: «Серед села вдова жила / У новій хатині, / Білолиця, кароока / І станом висока, / У жіпані; кругом пані, / І спереду, й з боку. / І молода – нівроку їй [6, с. 133]». Слід зазначити, що підсилення атрибутивних смислових відношень до лексеми «вдова» відбувається й у графічно-візуальному текстовому конструюванні. Розподіл лексем у рядках строфи створює на надсегментному рівні тексту парцелятивно-подібну модель фрази, що підсилює смисловий сегмент навколо концепту «демонічна мати».

Паралельно із позитивним судженням створюється негативна конотація материнського об'єкта, де мовленнєвими експлікаторами виступають вторинні ад'єктиви – предикати, «породила – покинула – пила та гуляла»: «Поки вдова без сорома / Дочку породила; / Породила, та й байдуже; / людям годувати / В чужім селі покинула: / Отака-то мати!.. [6, с. 133]».

Позитивні та негативні риси материнського об'єкта маніфестуються різними лінгво-семантичними засобами. Акцентуючи на позитивному смислі стосовно суб'єкта тексту, поет послуговується лексемами, що в семантичному синтаксисі репрезентуються означеннями, натомість, окреслюючи негативізм, вдається до лінгвальних експлікантів – предикатів, що не тільки містять семантичний компонент *ознаки об'єкта за дією*, але й прямо найменують ключову дію. Така акцентуація на негативному концептуальному полі дає підстави твердити, що емоційна семантична домінанта в аналізованих баладах Т. Шевченка зосереджена на негативних конотаційних смислах, що прогресуватиме в художнє моделювання психотипу «демонічної матері». На першому етапі він виявляється в *емоційно-високовалентній* акцентуації засобами локутивного експресиву: «Побачила стара мати, / Сказилася люта <...> І од злості / зубами скрегоче [6, с. 134]». Наступним іллокутивним елементом, який створює ефект когнітивного контрасту у свідомості рецепієнта стосовно образу матері є риторична фігура: «Отака-то бува мати!.. / Де ж серце жіноче?.. / Серце матері?.. Ох, лихо [6, с. 134]». Демонічність як крайній вияв негації ніжності, любові й ласки до власної дитини розвивається виключно в системі акту дії, а на мовно-текстовому рівні оприявлюється в семантичній структурі предикатів на позначення:

1) осквернення – «погань розхристана», «байстря необуте», «лає», «проклинає», «байстрям нарікає» «кляне мати»;

2) садизму – «катувала», «мордувала»;

3) вбивства – «Треба трути роздобути, / Треба йти шукати», «Найшла відьму, / І трути достала, / І трутою до схід сонця / Дочку напувала».

При детальному аналізі психічної організації ліричного суб'єкта, матері, виявляється такий тип акцентуації – *афективно-екзальтований*. Першим його експлікатором є монологічно-діалогічна іллокуція в судженні щодо вбивства дочки: «Заворожена!.. стривай же! – / Шепче люта мати. – / Треба трути роздобути». Наступним репрезентантом афективного стану, що призводить до фаальної розв'язки мовно-текстовій побудові є локутив наратора. Зміщення текстуальної оповіді від першої (безпосереднього учасника дії) особи до універсального наратора мотивується тим, що в стані афекту суб'єкт не спроможний адекватно, аналітично й дискриптивно рецептувати та реагувати на реальну дійсність. Натомість «незалежний» художній референт цю

функцію виконує: «Мати дивиться на неї, / Од злості німіє; / То жовтіє, то синіє; / Розхристана, боса, / З роту піна; мов скажена, / Рве на собі коси. / Кинулася до Ганнусі / І в коси впилася. “Мамо! мамо! що ти робиш?” / Хвиля роздалася, / Закипіла, застогнала – / І обох покрила [6, с. 136]».

Психофізичний стан афекту, який у своїй основі є активною дією, вчинком, вербалізується найчастіше дієсловами, тому основне емоційно-експресивне навантаження конденсується у предикативному вузлі – «дивиться – німіє – жовтіє – синіє – розхристана – боса – скажена – рве (коси) – кинулася (до Ганнусі) – (в коси) впилася». Словесно-артикульованим апогеєм афективного стану «демонічної матері» є текстуальний фрагмент опису утоплених тіл доньки та матері: «Лежить собі на пісочку, / Білі рученята / Розкидала; а за нею / Стара люта мати: / Очі вивело із лоба / Од страшної муки; / Втербила в пісок жовтий / Старі сині руки». Крім вище сказаного, така деталізація образу, «смакування» цих мікроскладових при описі померлої (утопленої) є ще одним підтвердженням екзальтації в некро-естетику, акцентуації на демонічному образі в автора.

У контексті психолінгвістичних категорій, базовим елементом, який пояснює та розкриває суть афективно-екзальтованого стану є антиномія семантичних полів суджень: «Мамо! мамо! що ти робиш?» і «Кинулася до Ганнусі / і в коси впилася». Якщо в першому комунікативному фрагменті закладена іллокуція «схаменутися, зупинитися», то в другому – тотально неадекватна дія-реакція на гіперекспресивну «просьбу». Якщо ввести її в каузальні синтаксичні відношення, то вона дефермує компонент наслідку, тим самим нівелюючи семантичний компонент причини. Це свідчить про семантичний зсув причинно-наслідкових відношень у висловлюванні.

У свідомості суб'єкта, «демонічної матері», атрофована здатність до інтенційності в комунікативному акті, що пов'язане з аділогічністю мовної особи, її монологічним світосприйняттям, яке не передбачає інших оцінок, характеристик, альтернатив дії, окрім власне нарцисичної, спродукованою власною свідомістю.

У транскінечному мовленнєвому аспекті [4, с. 163] смислова домінанта «демонічної матері» проектується в концептуально-образний фрейм: «Впливає з води мати, / Сяде по тім боці; / Страшна, синя, розхристана / І в мокрій сорочці, / Мовчки дивиться на сей бік, / Рве на собі коси...» У тексті відбувається анафоричний зсув, при якому супер-его наратора будується на анімістичних позиціях, де ключову роль, як вважає Дж. Гротштейн, відіграють уявлення про духів, містику [3, с. 41, 45-48]. Перенесення в мовну свідомість цих категорій свідчить про наявність нарцисичних рис у лінгвального суб'єкта, тому що створюються підстави для уявлень про надмогутність власного его.

Таким чином, ідентифікація та аналіз емоційно-сислової доміанти в художньому тексті свідчить про наявність у баладі Т. Шевченка, «Утоплена» масиву диференційних мовних ознак, характерних саме для експлікації афективно-екзальтованого акцентуаційного стану. До них належать, у першу чергу, первинні предикати, виражені дієсловами на позначення семантичного поля агресії, вбивства, а також вторинні предикати – ад’єктиви, що акумулюють уже згадані лексико-семантичні значення. Важливою лінгвостилістичною фігурою, обраною поетом для гіперболізованого сугестивного ефекту текстової локуції, є антиномія в лексичній дискрипції ліричних суб’єктів – «демонічної матері» та доньки-жертви. На мовленнєвому рівні вона представлена деформацією причино-наслідкового фрагменту мовленнєвого акту, його іллокуції, що семантично вербалізує стан афекту як основу в емоційно-сислової художній стуктурі «демонічна мати».

Література

1. Беянин В.П. Основы психолінгвистической диагностики: модели мира в литературе / Валерий Павлович Беянин. – М.: Тривола. 2000. – С. 248.
2. Беянин В.П. Психолінгвистические аспекты художественного текста / В.П. Беянин. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1988. – С. 123.
3. Гротштейн Дж.С. «Внутренние объекты» или «химеры»: демоническая третья форма внутреннего мира / Джеймс С. Гротштейн // Journal of Analytical Psychology. – 1997. – Р. 180.
4. Крістева Ю. Полілог / Юлія Крістева. – К.: Юніверс, 2004. – С. 480.
5. Леонгард К. Акцентуированные личности [Електронний ресурс] / Карл Леонгард. – Режим доступу: http://krotov.info/lib_sec/12_1/leongard_1.html.
6. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – К.: Дніпро, 1976. – С. 599.
7. Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме / К.Г. Юнг. – Львів: Астролябія, 2013. – С. 588.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 6.11.2014 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Мафтин Н.В.,
к.ф.н., професором Скоцем А.І. (м. Львів)*

“DEMONIC MOTHER” AS EMOTIONAL AND CONTEXTUAL DOMINANT IN “DROWNED” BY TARAS SHEVCHENKO: PSYCHOLINGUISTIC ASPECT

Ch. V. Bukatchuk

*PreCarpathian National University named Vasyl Stefanyk;
76025, Ivano-Frankiv's'k, st. Shevchenko, 57;
e-mail: Bukatchuk.Ch@gmail.com*

The article defines and highlights peculiarities of psycholinguistic demonstration of emotional and contextual dominant of “Demonic Mother” in textual structure of “Drowned” by Taras Shevchenko by looking through the prism of affective and exalted accentuation of linguistic subject; linguistic representations and methods are described.

Key words: *affective and exalted accentuation, emotional and contextual dominant, “demonic mother”.*